

ГЕОЕКОЛОГІЯ

УДК 574:911.2

Є.І. Іваненко**АНАЛІЗ РОЗМІЩЕННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ: ПІДХІД, СТАН, ПРОБЛЕМИ****Е.И. Иваненко****АНАЛИЗ РАЗМЕЩЕНИЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВЕДНОГО ФОНДА УКРАИНЫ: ПОДХОД, СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ***Институт географии Национальной академии наук Украины, Киев*

Основное направление развития природно-заповедного фонда (ПЗФ) Украины, определенное на ближайшие годы, состоит в увеличении площади ПЗФ, которая должна возрасти более чем вдвое по сравнению с 2013 годом. Важное значение при этом имеет определение «пробелов» на карте ПЗФ, их заполнение и последующее равномерное заповедание природного разнообразия Украины путем создания новых и расширения площади существующих территорий ПЗФ. В статье обоснована целесообразность использования физико-географического районирования для анализа территориального распределения ПЗФ соответственно описанным предпосылкам применения ландшафтного подхода. На основе цифровых карт природно-заповедных объектов проведен анализ и выявлены тенденции распределения по физико-географическим регионам с акцентом на их неравномерность, что следует учитывать при централизованном планировании новых природно-заповедных объектов.

Ключевые слова: природно-заповедная территория; природно-заповедный фонд; экологическая политика.

Ye. Ivanenko**ANALYSIS OF THE UKRAINIAN NATURE RESERVE FUND DISTRIBUTION: APPROACH, CONDITION, ISSUES***Institute of Geography NAS of Ukraine, Kiev.*

The main direction of the Ukrainian Nature Reserve Fund (NRF) development for the coming years is set for its area to increase, which is supposed to more than double if compared with 2013. Finding "gaps" on the NRF map, filling those "gaps" with the newly created protected areas and subsequent equal protection of the natural diversity in Ukraine by creating new and expanding the existing territories plays and important role. This article demonstrates feasibility of physical-geographical zoning approach for NRF spatial distribution analysis according to described prerequisites of the landscape approach application. The analysis based on digital maps of the Nature Reserve objects revealed trends of their distribution by physical-geographical regions with emphasis on their irregular nature, which should be considered at the time of centralized planning of the new NRF objects.

Keywords: Nature Conservation Area; Nature Reserve Fund; environmental policy.

Постановка проблеми

Для визначення сучасного стану та забезпечення подальшого ефективного розвитку природно-заповідного фонду (ПЗФ) держави необхідно здійснити аналіз його територіальних та внутрішньоструктурних показників. Найпершим серед цих показників є частка ПЗФ від загальної площі території держави. В Україні вона становить близько 6,5 %, але зі значними коливаннями по адміністративних регіонах – від 2,15 % (Дніпропетровська обл.) до 15,7 % (Івано-Франківська обл.) та навіть 30,3 % (м. Севастополь) [17]. Згідно з Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України» площа ПЗФ має бути збільшена до 15 % на 2020 р. [7]. Це завдання передбачено вирішувати як розширенням площ уже існуючих територій та об'єктів ПЗФ, так і створенням нових, чому має передувати виявлення перспективних для заповідання територій, обстеження їх та підготовка наукових обґрунтувань [5, с. 69].

Враховуючи велику різноманітність та багатство природних умов України, а також те, що лише

близько 13 % ландшафтних комплексів її території мають близький до природного стан [3], важливого значення набуває питання пропорційності щодо розміщення природоохоронних територій, визначення критерію вибору регіонального підходу вирішення цього завдання.

Постановка мети та завдань дослідження

Метою цього дослідження є аналіз регіонального розподілу ПЗФ України.

Вибір схеми регіонального поділу території України для розрахунку розподілу ПЗФ потребує наукового обґрунтування. Необхідно здійснити уточнення і конкретизацію завдань, які мають вирішуватись, та порівняти переваги схем регіонального поділу при використанні їх для аналізу поширення ПЗФ. Основне завдання цієї роботи – визначення особливостей регіонального розподілу ПЗФ України.

Структура та завдання ПЗФ України

Визначення конкретних завдань організації, охорони та використання ПЗФ здійснено в Законі «Про природно-заповідний фонд України» [8].

Відповідно до цього закону, *природно-заповідний фонд* становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища.

ПЗФ поділяється на 11 категорій, які об'єднуються у дві групи: природні території та об'єкти і штучно створені об'єкти. Наведемо визначення категорій першої групи об'єктів, у яких зазначене завдання їх створення.

Природний заповідник (ПЗ) - природоохоронна, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтно-ї зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Біосферний заповідник (БЗ) – природоохоронна, науково-дослідна установа міжнародного значення, що створюється з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових екологічних моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Національний природний парк (НПП) – природоохоронна, рекреаційна, культурно-освітня, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Регіональний ландшафтний парк (РЛП) – природоохоронна рекреаційна установа місцевого чи регіонального значення, що створюється з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Заказник - природна територія (акваторія) загальнодержавного чи місцевого значення, що визначається з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Пам'ятка природи – природно-заповідна територія або об'єкт загальнодержавного чи місцевого значення, що оголошується для охорони окремих унікальних природних утворень, які мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне,

пізнавальне і культурне значення.

Заповідне урочище – природно-заповідна територія місцевого значення, що визначається для охорони в природному стані всього природного комплексу в її межах.

Ці визначення свідчать, що одним із основних завдань створення ПЗ, НПП, РЛП та заповідних урочищ є збереження природних комплексів (ландшафтів). Також це завдання ставиться перед ландшафтними заказниками та комплексними пам'ятками природи.

У Законі [8] також зазначено, що «біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і включаються в установленому порядку до Всесвітньої мережі біосферних резерватів у рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера». Безпосередньо у цій програмі заповідальною функцією біосферних заповідників (резерватів) визначено збереження ландшафтів, екосистем, видів та генетичного різноманіття [18], тому біосферні заповідники можна розглядати як об'єкти збереження природних комплексів у ландшафтному розумінні.

Вищезазначене свідчить про те, що держава офіційно визнає важливість збереження ландшафтів і ставить це завдання перед більшістю категорій ПЗФ. Уточнення потребують окремі види заказників, пам'яток природи та група штучно створених об'єктів, яка включає ботанічні сади, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва і зоологічні парки.

При створенні різних видів заказників (крім ландшафтних) увага концентрується на цінності окремих компонентів ландшафтів, але в силу охоронного статусу всієї території, а не її складових, можна говорити, що створення будь-якого заказника відповідає меті збереження всього природного комплексу. Певною мірою це стосується пам'яток природи, хоча деякі з них настільки малі за площею, що у нашому дослідженні виключені з розгляду та формують певну похибку при розрахунках; також до розгляду не беруться штучно створені об'єкти в силу специфічності їх призначення.

За даними Міністерства екології та природних ресурсів України станом на 01.01.2013 р. загальна площа ПЗФ становить 39,2 тис. км² (табл. 1).

Згідно з викладеними вище визначеннями окремих категорій ПЗФ та наведеними в табл. 1 даними про їх площі, можна зробити висновок, що понад 98 % природно-заповідних територій України відповідають меті збереження ландшафтів, а для понад 64 % з них це є основним завданням. Похибка при розрахунках через вилучення з розгляду час-

Таблиця 1 Розподіл площі ПЗФ України за категоріями станом на 01.01.2013 [17]

Категорія	Площа	
	га	% від загальної площі
Природні заповідники	201537,9064	5,1388
Біосферні заповідники	252146,1000	6,4293
Національні природні парки	1215805,9214	31,0008
Заказники	1351995,1834	34,4733
Пам'ятки природи	28776,9529	0,7338
Регіональні ландшафтні парки	758553,5058	19,3417
Заповідні урочища	95695,8187	2,4401
Штучно створені об'єкти	17345, 9341	0,4422
Всього	3921857,3	100,00

тини пам'яток природи та групи штучно створених об'єктів становить близько 1 %.

Вибір схеми регіонального поділу території України для аналізу поширення ПЗФ

Планування розвитку ПЗФ має проводитись централізовано на національному рівні на основі науково обґрунтованих рекомендацій та планів. Нині проведенню ефективної природоохоронної політики заважає відомча розпорошеність установ ПЗФ [10]. **Дві третини площі ПЗФ загальнодержавного значення перебуває у підпорядкуванні Держкомлісгоспу, Мінприроди та НАН України** (відповідно – близько 17, 40 та 9 % від площі території ПЗФ загальнодержавного значення [5, с. 78-79]). Значна частина природно-заповідних об'єктів (близько 45 % від загальної площі ПЗФ [6, 7]) мають статус об'єктів місцевого значення – вони підпорядковані регіональним органам виконавчої влади.

З огляду на це, планування, надання рекомендацій та організація звітності проводиться згідно адміністративного поділу території України.

Принцип адміністративного поділу ґрунтується на комплексі соціально-історичних передумов, у якому досить важко простежити природні першопричини. Формування ж ПЗФ базується на об'єктивних природних закономірностях, які визначають відмінність окремих територій та створюють природне різноманіття.

Природні закономірності можуть використовуватись для формування різних схем регіонального поділу. Залежно від завдання кожна система має свою міру ефективності.

Для аналізу регіонального розподілу ПЗФ існують приклади застосування поділу території згідно з басейновим принципом [11], біогеографічними особливостями [15], поширенням ландшафтів

[16, 7-14] та фізико-географічним районуванням [11, 17]. Два останні принципи номінально відповідають основному завданню більшості територій ПЗФ – збереженню ландшафтів. Тому необхідно розглянути саме їх.

Вибір регіональної схеми поділу території за принципом поширення ландшафтів може проводитись двома методами [9].

Перший метод потребує використання матеріалів дистанційного зондування Землі, але при цьому постає проблема виокремлення природних ландшафтів, тому що вони представлені на карті рівноцінно з природними.

Другий метод базується на аналізі традиційних ландшафтних карт, на яких представлені контури природних ландшафтів різного рангу. У цьому випадку контури багатьох ландшафтів нижчого рангу виявляються меншими ніж площа окремих природно-заповідних об'єктів. Через це ландшафтні карти доречніше використовувати для планування окремих природно-заповідних об'єктів, щоб визначити охоплення ними ландшафтного різноманіття. На національному масштабі доцільно використовувати регіональні системи ландшафтних комплексів.

Такими за своєю суттю є таксони фізико-географічного районування [13, с. 233-243]. На різних їхніх ієрархічних рівнях забезпечується необхідна оглядовість та інформативність стосовно особливостей розміщення ПЗФ на території держави, при цьому зберігається й відображення ландшафтних особливостей.

Отже, схема фізико-географічного районування є оптимальною для розрахунку наявного регіонального розподілу територій ПЗФ та обґрунтування доцільності їх створення у перспективі. У цьому дослідженні використано схему фізико-географічного районування з Національного атласу України [14, с. 228-229].

Підходи до використання схеми фізико-географічного районування у цьому дослідженні

Фізико-географічне районування є ієрархічною та динамічною системою. Виходячи з першого, потрібно уточнити рівні, на яких слід розраховувати регіональне поширення ПЗФ. Обмежуючим фактором при цьому є оптимальна інформативність та можливість прийняття ефективних управлінських рішень. Найвищий рівень регіонального поділу має розмежовувати територію держави на незначну кількість регіонів, а найнижчий має бути однакового порядку з масштабом адміністративних областей.

Відповідно, ми можемо розглядати рівні фізико-географічних зон, країв та областей, для яких і здійснено аналіз та розрахунки.

Динамічна складова системи фізико-географічного районування базується на тому, що ландшафти зазнають циклічних та еволюційних змін і, відповідно, змінюються їхні межі та межі ландшафтних регіонів.

Різні моделі дають різні прогнози – від очікування збільшення площі лісових зон в напрямку на південь до передбачення остепнення та опустелювання більшої частини території України [1, с. 24-27; 12, с. 168-171].

Ці протиріччя не є свідченням того, що зміщення ландшафтних меж не відбувається, але і не дають підстави для обмеження науково обґрунтованого використання однієї з моделей у нашому дослідженні.

Традиційно вважається, що часові проміжки зміни ландшафтних меж становлять сотні та тисячі років [2, с. 30-33], а планування ПЗФ розробляється максимально на декілька десятків років, тому це дає можливість нам розглядати межі фізико-географічних регіонів у незмінному положенні з допустимою мірою похибки.

Ще одна методична похибка полягає у тому, що межі ландшафтів та фізико-географічних регіонів в основному мають розмитий екотонний характер, тому є дещо умовними [4, с. 317-322]. На вибраних масштабах дослідження ця похибка допустима.

Закономірності територіального розподілу ПЗФ України

За наявними картографічними цифровими даними об'єктів ПЗФ України [17] у програмі ArcMap 10.0 було проведено розрахунок частки їхньої площі у фізико-географічних регіонах, межі яких були переведені у цифровий формат з відповідної паперової карти Національного атласу України [14, с. 228-229].

Шкала відсоткових значень для фізико-географічних областей організована таким чином: перші три ступені відповідають регіонам з показ-

никами, нижчими ніж середній по країні, та розподіляють між собою приблизно однакову кількість регіонів; четвертий ступінь відповідає регіонам з часткою заповідності, близькою до середньої по країні і такою, що наближається до цільового показника на 2015 р. – 10% [7]; п'ятий ступінь відповідає регіонам з часткою заповідності, яка наближається до цільового показника на 2020 р. – 15% [7]; шостий ступінь відповідає регіонам, які достатньо забезпечені заповідними територіями, частка яких перевищує 15 %.

Розроблена і укладена картосхема (рис.1) забезпечує можливість простежити закономірності у розподілі ПЗФ по території України, що викладені нижче.

Найбільшу частку природно-заповідні території займають у гірських регіонах з досить подібним значенням у Криму та в Карпатах (11,1% та 12,2% відповідно).

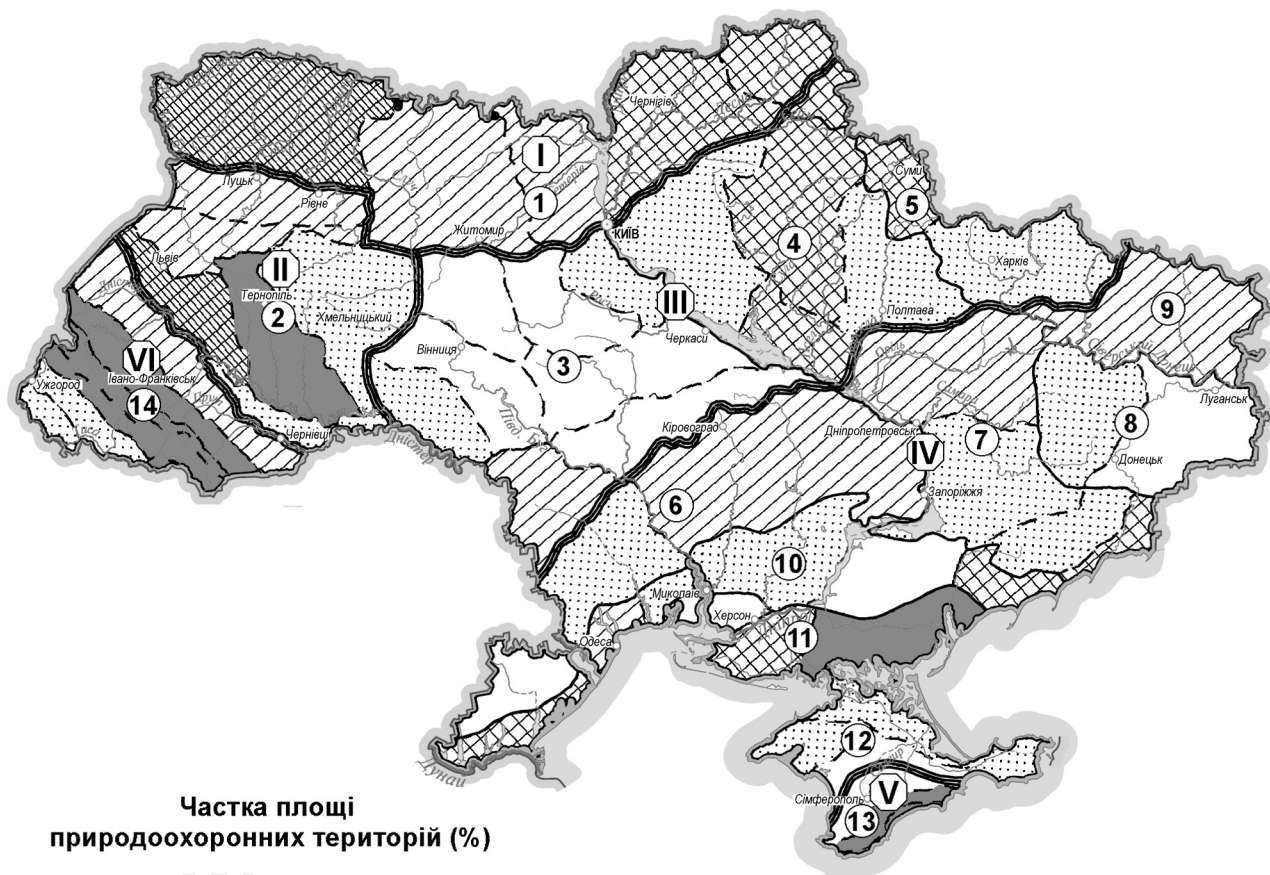
На другому місці знаходяться лісові зони – широколистяних лісів та хвойно-широколистяних лісів. У них також відсоток заповідності досить близький – 9% та 7,4%. Найменші показники заповідності характерні для лісостепової та степової зон – 2,9% та 3,5%.

Всі вищенаведені показники чітко демонструють певну тенденцію, пов'язану насамперед з рівнем господарського розвитку окремих територій: регіони з інтенсивнішим промисловим і сільськогосподарським розвитком мають меншу заповідність.

На рівні фізико-географічних зон та країв жоден з регіонів поки що не досяг рівня заповідності у 15%, але на рівні фізико-географічних областей ряд регіонів Карпат, Поділля, а також південь Кримських гір та Присивасько-Приазовська низовинна область характеризуються показниками, що перевищують 15 % та навіть 25 %. Дуже чітко на рівні країв та областей простежується «заповідна депресія» у центральному правобережжі Дніпра: 6 сусідніх областей тут мають відсоток заповідності менший за 1. Такий самий показник властивий і для ряду степових областей - це, зокрема, південь степового Криму та сусідні передгірський та гірський регіони.

Ці особливості сучасного територіального розподілу ПЗФ слід враховувати при плануванні майбутніх природно-заповідних територій, зокрема щодо західного лісостепу, південно-західної частини північного степу та майже всього середнього степу, а також південного степового Криму, передгір'я та Головного пасма Кримських гір.

Разом з тим, як уже зазначалося, питання збільшення площі природно-заповідного фонду, зокрема шляхом створення нових природно-заповідних об'єктів, актуальне майже для всіх інших територій України, крім Карпатських гір (без Вулканіч-

Ⓘ ЗОНА ХВОЙНО-ШИРОКОЛИСТЯНИХ ЛІСІВ (7,4)

Ⓛ Поліський край (7,4)

Ⓜ ЗОНА ШИРОКОЛИСТЯНИХ ЛІСІВ (9)

Ⓜ Західноукраїнський край (9)

Ⓝ ЛІСОСТЕПОВА ЗОНА (2,9)

Ⓝ Подільсько-Придніпровський край (1,3)

Ⓞ Лівобережнодніпровський край (4,5)

Ⓟ Східноукраїнський край (4)

Ⓜ СТЕПОВА ЗОНА (3,5)

Ⓞ Дністровсько-Дніпровський край (2,6)

Ⓞ Лівобережнодніпровсько-Приазовський край (2,7)

Ⓞ Донецький край (1,1)

Ⓞ Задонецько-Донський край (4,6)

Ⓞ Причорноморський середньостеповий край (3,5)

Ⓞ Причорноморсько-Приазовський край (11,3)

Ⓞ Кримський степовий край (1,7)

Ⓜ КРИМСЬКІ ГОРИ (11,1)

Ⓜ Кримський гірський край (11,1)

Ⓜ КАРПАТИ (12,2)

Ⓜ Гірський край - Українські Карпати (12,2)

Масштаб 1 : 8 000 000

Рисунок 1. Частка площі природоохоронних територій у фізико-географічних регіонах України станом на 2012 р. (%).

ного хребта), Західноподільської височинної та Південнобережнокримської фізико-географічних областей, де частка заповідності досить висока.

Висновки

Переважну більшість природно-заповідних територій об'єднує завдання збереження природних комплексів (ландшафтів). Виконання цього завдання потребує аналізу регіонального розподілу ПЗФ, який найдоцільніше здійснювати на основі схеми фізико-географічного районування України. Оптимальної результативності аналізу можна досягти на рівнях фізико-географічних зон, країв та областей. Це дозволяє враховувати методичні по-

хибки у межах допустимості.

Первинний картографічний аналіз показує спільні закономірності розвитку ПЗФ у групах регіонів: гірських, лісових та степових-лісостепових, що пов'язано з особливостями та рівнем їх господарського розвитку. Найскладніша ситуація через малу частку заповідності склалась у центральному правобережжі Дніпра, в середньому степу та на півдні степового Криму з прилеглими гірськими територіями.

Саме на ці регіони необхідно звертати особливу увагу при централізованому плануванні нових природно-заповідних об'єктів з метою збереження ландшафтного різноманіття.

Література

1. Берг Л.С. Географические зоны Советского Союза. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1947. – 397 с.
2. Вершинин В.В., Хуторова А.О., Халатов В.Ю. Ландшафтоведение. Учебное пособие. – Москва: ГУЗ, 2009. – 112 с.
3. Гриневецкий В.Т. Природоохоронне ландшафтознавство: наукові засади, потреби і передумови розвитку в Україні / Укр. геогр. журн. – 2004 – № 3 – С. 44-50.
4. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір. Том 2. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 503 с.
5. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2010 році. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2011. – 254 с.
6. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними / Б.Г.Проць, І.Б. Іваненко, Т.С. Ямелинець, Е. Станчу. – Львів: Гриф Фонд, 2010. – 92 с.
7. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України» від 21 грудня 2010 року N 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
8. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 року, N 2456-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12/page3>
9. Иванов А.Н., Кончиц М.В. Представленность ландшафтного разнообразия России в сети ООПТ / Самарская Лука: проблемы региональной и глобальной экологии. – 2009. – Т.18. – № 2. – С. 5-10.
10. Іваненко І.Б., Гетьман В.І. Про управління рекреаційною діяльністю у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду / Зб. методичних матеріалів з питань рекреаційно-туристичної діяльності на територіях природно-заповідного фонду. – 2011. – 271 с.
11. Ковальчук І.П., Іванов Є.А., Свідерко І.Б. Географічні особливості територіального розподілу об'єктів природно-заповідного фонду Львівської області // Наук. вісник Укр. держ. лісотехнічного ун-ту, 2004. – Вип. 14.8. – С. 51-62.
12. Леса и изменения климата в Восточной Европе и Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/docrep/014/k9589r/k9589r00.pdf>
13. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України: Підручник. – К.: «Знання», – 2005. – 511 с.
14. Національний атлас України / Гол. ред. Л.Г.Руденко. – К.: ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с.
15. Оселишна концепція збереження біорізноманіття: базові документи європейського союзу / Ред. О.О. Кагало, Б.Г. Проць - Львів: ЗУКЦ, 2012. – 277 с.
16. Патрушева Л.І. Ландшафтознавчі основи оптимізації природно-заповідного фонду Миколаївської області / Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – ЧНУ ім. Юрія Федьковича, 2007. – 20 с.
17. Статистичні дані Міністерства екології та природних ресурсів на поч. 2013 р.
18. FAQ – Biosphere Reserves? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/mab/doc/faq/brs.pdf>